

ОРНАМЕНТ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНА КАТЕГОРІЯ

У статті розглянуто функціонування орнаментики в етнічній культурі. Орнаменти досліджуються як етнокультурна та етномистецька категорія. Автор звертається до різних аспектів (синхронного та діахронного) побутування орнаментів у культурі; до співвідношення орнаментів поняттями "етнічне" та "традиційне"; до визначення орнаментики як певного етнічного коду.

Виділяючи орнаменту як символічно-знакову систему, дослідники дійшли висновків, що вона свого часу могла нести й акумулювати багато інформації і мати певне текстове навантаження. Саме з цього випливає висновок про те, що орнамент (як неповторна комбінація окремих знаків, що самі по собі зустрічаються в орнаментальних системах різних етнічних культур) є одним з тих елементів, котрі входять до загального комплексу ознак, які роблять кожну етнічну культуру унікальною і неповторною. Орнаментика зустрічається в різних культурах, починаючи з доби первісності, і хоча, як явище, притаманне кожній культурі, вона є унікальною та неповторною, все ж подібні мотиви, елементи орнаменту та варіанти їх комбінування можна зустріти як у культурах споріднених чи сусідських етносів, так і в етносів, віддалених генетично та географічно. Тобто, виділяючи орнаменту в ранг маркерів етнічної культури, ми постаємо перед проблемою виділення суто етнічних, міжетнічних та іншоетнічних рис у традиційній культурі, зокрема українців, особливо тих із них, які можуть бути висловлені через орнамент.

Звернемося до визначення понять "етнічна" і "традиційна" культура. Фактично в етнографічній літературі вони подаються як синоніми, традиційна культура виступає як "традиційно-побутова". Під поняттям "етнічна культура" розуміють "успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу" [1]. Щодо традиційної культури, то її визначають, як конкретну та самодостатню систему взаємопов'язаних норм, з домінуючими

нормами, зразками, канонами, що стосуються не лише побуту, а й знань, а також із загостреним етнічним стереотипом поведінки — заміною протиставлення "ми" — "вони" на "свої" — "чужі" [2]. Зіставлення цих визначень дає нам можливість виділити етнічну культуру як окремий етап розвитку традиційної культури; в свою чергу риси традиційної (за вищенаведеним визначенням) культури присутні в етнічних культурах усіх рівнів. На нашу думку, в етнічній культурі так само реалізуються виділені дослідниками два діахронних прошарки традиційної культури: соціально-актуальний, у якому реалізуються історично-конкретні соціальні та художні цінності, та народно-міфологічний, в якому зберігаються, переходячи від покоління до покоління, універсальні та загальні культурні цінності. Інакше кажучи, народно-міфологічний шар у культурі є реалізацією етнічного способу життя, а соціально-актуальний — це свідомо-ідеологічний шар культури [3]. Відповідно до цього, можемо виділити саме народно-міфологічний прошарок традиційної культури як такий, що стає основою для механізму регулювання етнокультурних процесів, або ж системи традицій, що є своєрідною колективною пам'яттю, яка акумулює міжпоколінну (діахронну) етнокультурну інформацію. Крім того, вона регулює не лише рівень інформації, необхідний для відтворення етносу, а й ступінь іншоетнічних запозичень [4]. Регулювання етнокультурної інформації відбувається за допомогою етнічних стереотипів, які виділяють, як код етнічної культури, як суть механізму традицій [5].

Ми бачимо, що детальний аналіз понять "традиційна" та "етнічна" культура та їх скла-

дових сприяє розумінню того, чому зараз ці поняття вживаються синонімічно. Причиною цього є базове поняття "традиція" і використання ще одного терміну — "традиційно-побутова культура" — може виступити своєрідним посередником між двома цими поняттями. Ми детально розглянули зміст окремих етнокультурних термінів, оскільки метою дослідження стає питання: чи можна орнаментику віднести до розряду етнічної традиції, етнокультурної традиції, де в орнаментиці, приміром вишивки, може пролягати межа між етнічним та запозиченим, і на якому рівні етнічної культури вишивка втрачає свої властивості етнічного, і чи можна взагалі вважати орнаментику вишивок одним з маркерів етнічної (традиційно-побутової) культури.

Звернемось до виділення можливих ознак, що можуть виступати як маркери етнічного на предметах матеріальної культури. Це можуть бути певна форма виробу, матеріал, спосіб виготовлення тощо, але всі ці ознаки поодиночі ще не вказують на приналежність речі до матеріальної культури даного етносу, необхідний їх повний комплекс. Одним з тих маркерів, які можуть, бодай певною мірою, виступати як самостійні етнічні категорії, є орнамент. Наша мета — з'ясувати, як орнаментика може акумулювати в собі всі надбання етнічної культури і чи здатний орнамент, як одне з явищ етнічної культури, виконувати основні її функції — етноінтегруючу та етнодиференціюючу, а також — яким чином це відбувається на орнаментах вишивок на одязі.

Розглянемо орнаменти, що побутували на Україні в різні періоди — як у віддалені часи, так і в XIX—XX ст. Для детальнішого аналізу візьmemo два аспекти побутування орнаментики: синхронний та діахронний, що дасть можливість, по-перше, прослідкувати загальну традицію побутування орнаментики, по-друге, визначити — які орнаменти побутували серед різних верств населення, по-третє, — виділити таким чином рівень етнічності такого явища, як вишивка та її орнаменти.

Суто мистецький підхід до орнаментики означає її як явище універсальне, притаманне, власне, всім видам декоративно-вжиткового мистецтва, а крім того, широко використовується й у професійному мистецтві. Причому, в залежності від виду мистецтва, рівня майстерності людини-виробника та деяких інших чинників одні й ті ж орнаментальні мотиви можна спостерігати і на побутових речах, і на професійно-побутових предметах, але зустрічаються орнаменти, які використовуються лише для вжиткових предметів, і такі, що існують у суто професійній сфері (наприклад, монументальний живопис).

Звернемося до культурологічних функцій орнаменту. Саме в цьому підході нам знадобилися виділені вище поняття "етнічний стереотип", "культурна традиція" та "культурний код", оскільки орнамент, на нашу думку, може бути ототожнений із ним через окремі свої властивості — зокрема, через знаковість. Під час розгляду можливих функцій орнаментів вишивки, впадає в око, що існували певні знаки та їх комбінації, які свідчили про етнічну приналежність носія даної речі [6]. Таким чином, орнамент вишивки постає не лише як текст чи набір знаків із символічно-обереговим призначенням, але і як частина етнічного коду, зафіксованого у вигляді унікального набору знаків та мотивів, що впродовж етнічної історії народу зберігалися і виступали як один з чинників етнічної самоідентифікації. І в цьому разі постає необхідність виділення наявності ознак саме етнічного, а також з'ясувати, в чому вона полягає: у певних малюнках орнаменту, назвах окремих мотивів, конкретних сполуках різних знаків, графіці зображень, кольорах, у яких виконано вишивку, чи у її розміщенні. Відносно загального топографічного комплексу сорочки, то автору в Борщівському районі довелося чути термін "українська сорочка" щодо сорочки, яка не належала до "борщівського" типу сорочок. Таким чином, як бачимо, найбільш узагальнюючим чинником у даному випадку виступає загальний топографічний комплекс вишивки та специфіка крою, а також, як свідомісний чинник, наявність крайової свідомості (Борщівщина фактично перебуває на межі Поділля й Галичини, де Україною називають Наддніпрянщину). Отже, даний рівень нам може пасувати лише на первинних ступенях дослідження, і в тому разі, коли присутні цілі предмети. А коли ж ідеться про фрагменти вишивки, або про її окремі комплекси у вузькому розумінні (наприклад, полики сорочок), доцільно розглядати різні можливі варіанти.

На загальному рівні побутування орнаменти можна виділити орнаменти міжетнічні (найдавніші, орнаменти-символи, однаково притаманні різним етнічним культурам), власне етнічні (притаманні даному етносу чи групі етносів; ці орнаменти виникали у пізніші періоди складання світоглядних систем доби бронзи й раннього заліза) та орнаменти, не притаманні традиційному мистецтву даного етносу, але поступово влилися до його власної орнаментальної системи під впливом різних чинників. Із поняттям "традиція" або ж "культурна традиція" в даному випадку ми можемо ототожнити орнаменти етнічні, оскільки саме в них акумулюються всі етнокультурні надбання народу.

Звернемось до діахронного (або лінійного) аспекту побутування вишивки на одязі та її окремих орнаментів. На сучасній території України в різні часи мешкали абсолютно не споріднені між собою етноси, чий етнокультурні характеристики не були подібними, чого не можна сказати про основні символи орнаментики. Але, як вже зазначалося вище, у віддалені епохи орнаментика мала універсальний характер, особливо, коли це стосувалося сакральної символіки. Надалі орнаментальні системи отримав у спадщину той слов'янський етнос, що творився на цих землях у I тис. н.е. В результаті можна говорити про складання системи знаків та символів, яка була успадкована від давніх предків українців і несе в собі риси як загальнослов'янські, так і суто українські, а також певну кількість іншоетнічних запозичень. Саме вона зараз виступає, як традиційна орнаментика української вишивки. В даному разі, як можна судити, поняття традиційності є досить умовним, оскільки кожна історична доба привносила до етнічної культури українців різні доповнення (це стосується й орнаментики), в результаті чого вузько етнічні риси зберегла дуже невелика кількість орнаментів вишивки, які, власне, і є традиційними в повному розумінні. Крім того, з розвитком етнорегіональних особливостей окремих територій України, на кожній з них склалася своя власна "традиційна" орнаментика для вишивки на одязі. Таким чином ми вже можемо говорити про два рівні традиційності в орнаментах вишивок: загальноукраїнський та регіональний. Крім того, можна також звернутись і до виділення архаїчних та пізніших видів орнаментів за графікою зображень. Все це дає нам таку картину: загальноукраїнські, "традиційні" риси зберігає графіка геометричних орнаментів; решта ж — комбінованість, кольорове вирішення, загальний топографічний комплекс, номінативність окремих мотивів вже набувають вузькорегіональної специфіки. Наприклад, М. Селівачов у регіонуванні українського народного мистецтва виділяє такі рівні, як природно-етнокультурна зона, історико-культурний регіон і підрегіон, територія етнографічної групи [7]. Що ж стосується, власне, поняття традиційності, то воно, на нашу думку, вживається щодо загальноетнічної традиції вишивати одяг і стосується більше самої вишивки як такої, аніж певних груп орнаментів. Втім, це ствердження є більш справедливим для теперішнього часу. У синхронному (або площинному) аспекті побутування орнаментів вишивок можна виявити процеси, що відбувались в етнічній культурі та в народному мистецтві. Завдяки використанню цього аспекту можна виявити різні рівні побутування орнаментів ви-

шивок і самої вишивки серед окремих верств населення.

Перший рівень, який можна виділити в синхронному (площинному) аспекті — регіонально-територіальний або загальний. На цьому рівні саме виявляються окремі регіональні типи й підтипи, а крім того — в рамках загального рівня можна виділити як зони, де в орнаментах вишивки зберігається більше вузькоетнічних рис, так і етнокультурні контактні зони, де прослідковуються іншоетнічні впливи. Ми вже зазначали, що виділити певні етнічні стандарти в орнаменталі вишивок, які б вказували на їхнє суто українське походження, базуючись лише на графічному зображенні окремих мотивів, можна тільки з припущенням певних умовностей, особливо, якщо досліджувати тільки частину загальноукраїнської території.

Побутування орнаментів на першому рівні пов'язане саме із традиційно-побутовою, власне — з етнічною культурою і співвідноситься з основним її носієм — рядовим населенням (переважно — сільським; із сільським середовищем співвідноситься і використання традиційного одягу в побутовій та в обрядово-сакральній сферах). Орнаменти вишивок у цьому суспільстві набагато довше зберігали свої первинні функції: знакову, оберегову тощо. Натомість, декоративність, як на нашу думку, могла бути тривалий час підпорядкованою безпосередньому призначенню вишивки: нести інформацію про людину та виконувати зв'язок між нею та сакральною сферою. Саме на цьому рівні орнамент вишивки більшою мірою залишається носієм рис суто етнічних. Так, деякі дослідники вважають, що у XVII ст. збереження геометричної орнаменталі в народному мистецтві (в декоративному вишиванні), особливо західних регіонів України, можна пояснити тим, що народні маси, на відміну від міських верхів, не визнавали католицтва та унії і ревниво оберігали свої давні традиції, в тому числі й геометричну орнаменталію [8], яка в даному разі може розглядатися як носій суто етнічних ознак. Запозичення на цьому рівні, як правило, невеликі, і більшою мірою стосуються або контактних зон, або переселень, або (в перші часи, наприклад, — наприкінці XIX ст.) використання друкованих зразків.

Другий рівень побутування орнаментів вишивки — це ремесло, зокрема — професійне. Ми вже згадували про те, що крім власне вишивки існувало і гаптування золотими та срібними нитками, яке ще в епоху раннього середньовіччя виділяється в окреме професійне середовище [9]. Гаптування вже вийшло з етнічного середовища і орієнтується, по-перше, на смаки замовників з вищого світу (домінуючим стає фактор

моди, який сам по собі є позаетнічним), по-друге, на потреби церкви (обрядові предмети, шати священнослужителів; в даному випадку також якихось етнічних чинників в орнаментах навряд чи дотримувались). Основою гаптованих орнаментів були орнаменти рослинні. Це можна пояснити, по-перше, східними, зокрема — візантійськими впливами, а, по-друге, — використанням християнської рослинної символіки, що особливо поширюється в гаптах, починаючи з XVII ст. [10].

З другої половини XIX ст. робота на ринок поширюється і на звичайну вишивку, яка перетворюється на ремесло, а вишивальниці, працюючи на замовлення, дотримувались вже міських смаків та певних модних тенденцій, хоча окремі замовники й намагалися зберегти в ремеслі риси саме традиційної орнаментики [11]. Тут уже можна говорити про вихід орнаментів вишивки від сакральної сфери і перетворення її на явище суто декоративне, а в самих малюнках можна зустріти як іншоетнічні впливи, так і впливи тих чи інших течій у професійному мистецтві. Саме тут цілком можна ототожнити такі поняття, як "орнаментика вишивки", "мода" і "декор".

Третій рівень побутування орнаментики вишивок, на нашу думку, виділяється приблизно у XIX ст., коли поступово починають розмиватися основні риси традиційного суспільства і в його життя починають проникати специфічні риси деетнізованої міської культури. Традиційна (власне, етнічна) орнаментика вишивки залишається лише в обрядово-сакральній сфері (обрядовий одяг), а значення окремих орнаментів, орнаментальних мотивів та знаків забувається; орнаменти виконуються за звичкою. У тогочасному побуті широко вживаються рослинні малюнки, суто декоративні, уніфіковані, нав'язані модою. Інакше кажучи, цей рівень побутування орнаментів вишивки виникає на стику перших двох і стає основним під впливом соціальних чинників. Характерно, що чинники етнічні в цьому варіанті є вже другорядними. Це може бути пов'язане із носіями етнічних рис культури. Ми вже згадували, що етнічні риси в культурі найкраще зберігає рядове (в нашому варіанті — сільське) населення. У випадку іншоетнічних запозичень це збереження етнічності в культурі перетворюється вже на явище соціально-політичне і переходить на ідеологічний рівень етнічної культури. Це ж саме стосується і вишивки в цілому та її орнаментів, зокрема. Що ж до вищих верств населення, то вони дуже швидко деетнізуються і їхня культура набуває уніфікованих рис, притаманних позаетнічній культурі всіх вищих верств населення європейських країн. Відповідно, вони не відчували необхідності в етнічній самоіден-

тифікації через декор на одязі, тому орнаменти вишивок (коли ними ще оздоблювався одяг знаті) не мали конкретних етнічних рис.

Аналізуючи все вищенаведене, можна дійти одразу кількох висновків. Передусім, можна простежити кілька історико-соціальних та етнокультурологічних рівнів існування орнаментів вишивки на одязі, які могли б існувати як цілком уособлено, так і певною мірою взаємодіяти. Крім того, ми можемо виділити кілька категорій носіїв орнаментики, для кожної з яких орнаменти мали різне значення, відповідно з яким ставлення до них та сфера їх застосування були різними. Отже, за використанням орнаментів у вишивках на одязі можна прослідкувати, які верстви населення є носіями етнічної культурної традиції, серед яких верств ця культурна традиція зберігалась довше, а які швидко деетнізувалися. А відтак можна простежити й самий процес поступової деетнізації різних рівнів власне етнічної (традиційно-побутової) культури з плином часу та під тиском різних соціальних чинників. Інакше кажучи, використовуючи порівняльний аналіз різних сфер та рівнів побутування орнаментів вишивки на одязі, можна виділити кілька стадій існування етнічного в культурі. Рання стадія — власне, доетнічна; основні риси традиційної культури перебувають у стадії формування, орнаментика має універсальний характер і виконує сакрально-знакові функції. Далі йде період побутування орнаментів саме у сфері етнічного. Наступну стадію (приблизно — період I тис. н. е.) можна співвіднести з періодом завершення етногенічних процесів і складання основного комплексу рис етнічної культури українців. Тут прослідковуються іншоетнічні запозичення в орнаментах професійного ремесла та його певна деетнізація (як і серед вищих верств суспільства). Це надалі поширюється, відтак ми бачимо паралельне існування етнічного та аетнічного в українській культурі, причому, ці рівні існують як уособлено, так і контактуючи між собою.

У другій половині XIX ст. ознаки деетнізації проникають у сферу традиційно-побутової культури. Коли ще донедавна там в орнаментуванні натільного одягу дотримувались певних установлених канонів, то з кінця XIX ст. орнаментика вишивок диктують міська мода і ринок. У наш час спостерігаються спроби до повернення етнічних традицій у вишиванні одягу, але вже самі малюнки орнаментів втратили свої етнічно-знакові риси, переставши виконувати функцію етнічного коду. Тобто, нині функцію етнічного коду в орнаментіці вишивок почасти виконують мотиви, що набули вторинної знаковості під впливом етнічних чинників і з деетнічних перетворилися на етнічні.

1. Пономарьов А. П. Українська етнографія. Курс лекцій.—К.: Либідь, 1994.—С 117.
2. Сподарева Н. И. Традиционная культура: виды, пути развития.— К.: Магістр-S, 1997.— С. 42.
3. Там само.— С. 25, 44.
4. Пономарьов А. П. Вказ. праця.— С. 119.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства.— К., 1995.—С. 55.
6. Маслова Г. С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник.— М.: Наука, 1978.— С. 152; Грибова Л. С. Декоративно-прикладное искусство народов коми.— Москва: Наука, 1978.— С. 146—173.
7. Селівачов П. Р. Українська народна орнаментика XIX—XX ст. (Іконографія, номінація, типологія). Автор.

дис. на здоб. наук. ступ, доктора мистецтвознавства.— К., 1996, С 36.

8. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.).— К.: Либідь, 1992.— С 115.

9. Там само.— С. 181—182; Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкович М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво.— Львів, Світ, 1992, С. 136; Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка.— К.: Мистецтво, 1993.— С. 252.

10. Тищенко О. Р. Вказ. праця.— С. 115.

11. Маслова Г. С. Вказ. праця.— С. 34—35; Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкович М. Є. Вказ. праця.—Львів: Світ, 1992.—С 154.

Nikishenko Ju. I.

ORNAMENT AS THE ETHNICAL AND CULTURALOGICAL CATEGORY

This article is devoted to the problems of traditional culture and to the functions of ornaments as ethnical and culturalogical category.